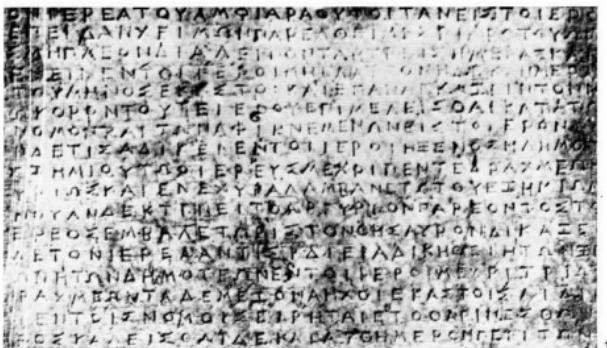

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΓΡΑΦΗ

Έπιγραφή γραφή: Στήλη με κείμενο «ιερού νόμου». Αρχές 4ου αι. π.Χ. Μουσείο του Αμφιάρειου.

Η βυζαντινή γραφή δέ γεννήθηκε αύτόματα ούτε ἀποτελεῖ αύτόνομο σύστημα πού ἔκφράζει τήν ιδιοτυπία τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας σε μιά συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ἡ οποία ἐμπίπτει τάχα στά πλαίσια τῆς δημιουργίας και τῆς ὄργωνσης τοῦ βυζαντινού κόσμου: οἱ ρίζες της φτάνουν στήν ἐμφάνιση τοῦ κοινού συστήματος γραφῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων και μέ συνεχῇ ἔξελικτική διαδικασία γνώρισε δριμέα στάδια, μέσα στά ὅποια κινήθηκαν οἱ τρόποι τῆς λειτουργίας τῆς. Γιά νά παρακολουθήσει ὅμως κανείς αύτή τή διαρκή ἔξελιξη τῆς γραφῆς, πού ἀπό τή μορφή τῶν κεφαλαίων γραμμάτων ἔφτασε στή μικρογράμματο — στοιχείο πού γενικά χαρακτηρίζει τή βυζαντινή γραφή τῶν χειρογράφων βιβλίων — είναι ἀνάγκη νά στραφεῖ στό παρελθόν, σε κάποιους σταθμούς στήν ιστορία τοῦ ἑλληνικού ἀλφαβήτου ἢ τουλάχιστο νά σταθεῖ σέ μιά χρονική στιγμή πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἀφετηρία γιά τήν ὀδιάκοπη μετέπειτα ἔξελικτική πορεία: Είναι τό ἔτος 403/ 402 π.Χ., ὅταν ὁ Εὐκλείδης καθιέρωσε τό ιωνικό ἀλφάβητο στήν Ἀθήνα, ἔνα σύστημα — στήν ούσια ἔνα «τοπικό» ἀλφάβητο μέ πληρέστερη ἀνταπόκριση στήν προφορική λαλιά τής Ἀρχαιολήνων — πού ἔμελλε νά παραμερίσεις τά κατά τόπους ιδιόρυθμα εἰδή γραφῆς (ὅπως είναι βασικά τά «τοπικά» ἀλφάβητα τῆς Κρήτης, τῆς Κορινθού ἢ τῆς Χαλκίδας) και νά κυριαρχήσει. Τό δοσμένο ἀπό τούς Φοίνικες, σύμφωνα μέ τόν Ἡρόδοτο, δῶρο στούς "Ἐλληνες καί στούς λαούς πού ἀκολούθησαν τόν πολιτισμό τους γνώριζε μιά καθολικότερη ἀποδοχή στόν 4ο αι. π.Χ. Ποιά μορφή παρουσίασε τό καθιερωμένο ἀλφάβητο αύτής τῆς ἐποχῆς είναι εὔκολο νά διακρίνει κανείς παραπτώντας τό ἐπιγραφικό ύλικό πού διαθέτουμε (εἰκ. 1). Εὔκολα ἐπίσης διακρίνει κανείς τήν πρόσδο τού συντελέστηκε ἀπό τή στιγμή τῆς ἐμφάνισης τῶν «τοπικῶν» ἀλφαβήτων και τήν ἀλληλεπίδρασή τους ὡς τήν ἐπικράτηση τοῦ ιωνικού και τή δημιουργία μιᾶς κοινῆς γραφῆς, πού στήριζε τήν ἐπιβολή τής στήν ἀπλοποίηση τῆς γραμμῆς, τή συμμετρία κόπτητα στή μορφή τῶν γραμμάτων και τή συστηματοποίηση τῶν στοιχείων· μιά γραφή πού ἀπομάκρυνε τόν κίνδυνο τῶν συγχύσεων μέ τή διαφορετική δήλωση τῶν σημείων στή μιά ἡ στήν ἄλλη τοπική φωνητική τους ἀπόδοση.

Κατερίνα Καλαμαρτζή - Καταστρού

Βυζαντινολόγος

A. Άπο τίς ἀρχές ὡς τή μεταρρύθμιση τοῦ τρόπου γραφῆς κατά τὸν 80-90 αἰώνα

Ο δρόμος γιά τὴν ἐνοποίηση τῶν ποικίλων τρόπων γραφῆς δὲν ἦταν θέσια εὐθὺς οὔτε εύκολος: χρειάστηκε χρόνος πολὺς ἀπό τὴν ἐποχῆι ποὺ διαπιστώντας κοινά στοιχεῖα ὡς τὴν τελική ἀφομοίωση τῶν «τοπικῶν» ἀλφαριθμῶν ἀπό τὸ τελειοποιημένο ἴωνικό ἀλφάριθμο μὲ τὴν ἐπίδραση καὶ πολλῶν, ιστορικῶν κυρίως, παραγόντων πού ἐνίσχυαν αὐτὴ τὴν πορεία.

Στὴ μεγαλογράμματη γραφῆ τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν κυριάρχησε ὅπως ἦταν φυσικό, ἡ κλασικὴ ἀντίληψη τῶν συγχρόνων Ἐλλήνων καὶ ἡ ἰδιαιτερη εύαισθησία τους στοὺς κανόνες τῆς συμμετρίας καὶ τῆς ἑνότητας ποὺ ἀφομοίωνε τὶς παραλατικές τάσεις στὶς χάραξῃ τῶν γραμμάτων, ἀναδεικνύοντας τὶς μορφές τους σε ἀυτοτελὴ δημιουργήματα, ἔργα τέχνης ὀλοκληρωμένων σχημάτων, ὅπου ἡ ἀρμόνια στὶς διαστάσεις, ἡ ἰδιαιτερη ἐπιμέλεια στὴν ὁμοιομορφία τοῦ πάχους τῶν γραμμῶν καὶ ἡ συνέπεια στὴν τοποθετήση τοῦ μέσου στὴ συνεχὴ ἀκολουθία τῶν λέξεων — γιατὶ ὅθεια δὲν ἐχώριασι οἱ λέξεις μεταξὺ τοὺς προσέδιδε τὸ χαρακτήρα τοῦ τέλειου εύρημάτος γραφῆς, μᾶς γραφῆς ποὺ ἀποτέλεσε κανόνα, οὐεστήθηκε ἀπὸ τοὺς γραφεῖς τῶν παπύρων καὶ πέρασε στὸ Βυζάντιο, ὅπου περπάτησε γιὰ ἀρκετοὺς αἰώνες.

Η μεγαλογράμματη γραφῆ ἀποτέλεσε τὸν κανόναν. Ἀλλὰ ἡ σταθερόπτητὴ τῆς ἦταν φυσικό νά ἔρχεται καὶ ἀπὸ ἀλλούς παράγοντες, διόπει εἶναι τὸ ὄλικό π.χ. καὶ τὰ ὅργανα τῆς χάραξης τῆς καὶ ἀκόμα πολὺ ὀλόθρωπον παράγοντας ποὺ ἀειλογύονος περιστασιακὰ τὴν ἀπόδοση τῆς, ἀντιμετωπίζοντάς την σὰν ἐνού μέσο ἐπικοινωνίας ἀλλούτε πέπισμο, ἐπομένων ποὺ προσεγμένο, κι ἀλλοτε χρηστικό, ὀδιάφορο γιά τὸ σχεδιασμὸν τῆς τεχνήτης γραφῆς: ἔνα σχεδιασμὸν πού ἀπαιτούσε μετρημένες κινήσεις καὶ ἰδιαιτερη προσοχὴ στὴ γνώσια γραφῆς, στὸ ποὺ καὶ πώς καὶ τὸ πόσο θά γένονται τὰ γράμματα μέσα στὸ διάστικο διάστημα τῆς γραμμῆς, καὶ στὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων μὲ θέλες ἐκείνες τὶς μικρές λεπτομέρειες πού συγκροτοῦν τὸ μέγεθος καὶ στήνουν τὴν παρουσία

τοῦ. Στὴ δεδομένη ἑξελικτική ροπῆ πρὸς τὴν ἀπόλοποιη ἐνας ἀλλος στοιματικὸς παράγοντας συνένθετο στὸ νά δοθεῖ ἀκόμη μιὰ ἀποφασιστικὴ ὥθηση ποὺ θά ἐπρέπει ἀργότερο τὸ ρυθμὸν τῶν μετασχηματισμῶν τῆς σε μιὰ μεγάλη, σὲ δάρκεια, περίοδο. Είναι ἡ ἐμφάνιση τῶν σημείων στήλης, εἰσηγήτης τῶν ὅπων τῶν θεωρεῖται ὁ Ἀριστοφάνης οὗ Βυζαντίος (περ. 257-180 π.Χ.). Ο γραφέας ἐπρεπε νὰ κόδει παὶ τὴν κίνησην τοῦ χεριοῦ, νὰ σταματᾷ, θάδωνται μία στηγμῇ διόπι χρειαζόνταν ν' ἀσκήσει τεχνικά τὸ λειτουργικό ἔργο τῶν παύσεων. Τὸ ἔργο ὅμως αὐτὸς ὀδηγοῦσε ἀναπότερη στὸ ἔχειρισμα τῶν λέξεων: τώρα ἡ δουλειὰ τοῦ γραφέα δὲν ἦταν μόνο ἡ χάραξη μιᾶς ἀδιάκοπης ἀράδας γραμμάτων μαὶ καὶ ἡ δήλωση τῶν διασπατήματων, τὰ σταματήματα καὶ ἡ προσθήση ἐκείνων τῶν σημαδῶν ποὺ θά διευκολύνουν τὸν ἀναγνώστη: Τῶν πνευμάτων (ποὺ προσήλθαν ἀπὸ ἔνα χώρισμα τοῦ Η.Ε.Ι.Π.Λ.Μ.Α.), τῶν τόνων, ὀδόμη καὶ τῶν διαχωριστικῶν σημαδῶν ποὺ προειδοποιούσαν γιὰ τὴ διαφορετική χρωματική ἀπόδοση τοῦ κειμένου.

Η καλλιγραφικὴ προσπάθεια τοῦ γραφέα ἦταν συνάρτηση τῆς ἀτομικῆς ἡ συλλογικῆς τοποθέτησης ἀπέναντι στὸ ἴδιο τὸ ἔργο καὶ τὶς σχέσης του μὲ τὸν ἀναγνώστη ἡ τὸν παραλήπτη. Αὐτὸς ἡ στοιχεῖο δέξει νά προσεχεθεὶ ἰδιαιτερα, γιατὶ ἀπὸ ἐδῶ ἐκείνων καὶ οἱ προσπάθειες τῶν εἰδικῶν νά παρακολουθήσουν τὰ εἴδη, τοὺς τύπους γραφῆς ποὺ ἀνάδεικτηκαν στὴν ἑξελικτική δάρκεια τῆς γραφῆς ἀπό τη μεγαλογράμματη ὡς τὸ μικρογράμματη μορφὴ τῆς. Ὑπῆρχε δηλαδὴ ἡ λειτουργία γραπτῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων στὶς διατροπικές ἡ συγγενικές τους σχέσεις (ἐπιστολογραφία) ἡ διακανονιστικοὶ τρόποι, μάρτυρες τῶν κοινωνικῶν τους συναλλαγῶν (ἰδιωτικά ἔγγραφα, λογαριασμοί, διαθήκες, συμβόλαια κτλ.) για τοὺς ὅποιους ἀρκούσε ἔνα κοινότυπο δρόγανο γραφῆς, διαμορφωμένος τύπος γραφῆς ποὺ ἐπικράτησε νά ὀνομάζεται ἐπισεσυμένη (ἡ κοινή) (εἰκ. 2, 3, 4). Ἀπό τὴν ἀλλή με-

ριά ὑπῆρχαν οἱ τάσεις γιά προχωρημένην ἐκζήτηση σέ μία πιὸ ἐπιστημη γραφῆ τῶν δημόσιων ὑπηρεσιῶν, τὴ λεγόμενη γραφῆ τῆς ἐπιστημῆς γραμματείας ἡ γραφειοκρατική, διόπι τὰ διάφορα στολίδια τῶν γραμμάτων προσέδιδαν κάποτε στοιχεῖα ταυτότητας καὶ γνησιότητας τῶν ἔγγραφων. Τέλος ἰδιαιτέρη φροντίδα κατέβαλλαν οἱ γραφεῖς ποὺ ἦταν ἐπιφορτιμένοι νά ικανοποιοῦν τὶς ἀπαιτήσεις τῶν βιθοφίλων τῆς ἐποχῆς: γιά χάρη τους ἀντέγραφαν διάφορα ἔργα σε καλλιγραφικό τύπο γραφῆς, τὴ λεγόμενη βιθλαϊκή ἡ γραφῆ τῶν βιθλίων.

‘Η μεγαλογράμματη γραφῆ

Η μορφὴ τῶν κεφαλαίων γραμμάτων τῆς ἐλληνικῆς ἐπιγραφικῆς ἀσκούσε, δύο ποιαίνεται γιά πολὺ, κάποια μυστικὴ γοντεία στούς τεχνής πού χάραζαν προσεκτικά πλάι-πλάι, εὐδιάκριτα καὶ καθαρά, τὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου. Η στέρεη μορφὴ τοῦ γεωμετρικοῦ πνεύματος τῆς ἐπιγραφικῆς γραφῆς τῶν ἀρχαίων πέρασε, διόπι ἦταν ἀπόκειμα, καὶ στὴ χριστιανική ἐπιγραφική καὶ ἐπιβίσθε, θά λέγαμε, ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανική περίοδο σε δλὴ τὸ διάρκεια τοῦ βυζαντίου κόσμου, δηλωνόντας ταυτόχρονα ἔναν ἐπίστολη χρακτήρα ἐτοί, διόπι διατηρήθηκε ἀργότερα στούς τίτλους ἡ τὰ ἀρχικά τῶν χειρογράφων βιθλίων τοῦ Μεσαίωνα.

Ἄλλα ἡ κεφαλαιογράμματη γραφῆ δέν κρατήθηκε μόνο στὴν ἐπιγραφική τέχνη: μᾶς είναι γνωστή με τοὺς ἴδιους χρακτήρες καὶ στὴ γραφῆ χειρογράφων βιθλίων, διόπι μπορεῖ νά διαπιστώσει κανεὶς εἰς πάπυρο τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (ἀριθ. 9875) ποὺ περιέχει τὸ ἔργο τοῦ Τιμόθεου «Πέρσες» καὶ χρονολογεῖται στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα (εἰκ. 5). Ξεχωρίστε ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ γραφῆ τῶν χειρογράφων βιθλίων ἡ τῶν διαφόρων ἔγγραφων σε πάπυρο κατά τὴν ἐλληνιστική περίοδο, διόπι τὸ πνευματικὸν ἐνδιαφέρον στρέφεται πρὸς τὴ φιλολογικὴ παράδοση τῶν Ἐλλήνων καὶ παραπέται μεγάλη ζήτηση ἀντιγράφων τῶν ἔργων τους. Η φιλολογική γραφῆ τῶν ἔγγραφων, ἀκολουθώντας ἀρχικά τὴν ἐπιγραφική γραφῆ, δὲν στάθηκε ἀμετακίνητη ἀπὸ τοὺς παραδομένους κανόνες τῆς: θήματα ἐξελιξένται μπορεῖ νά θεωρηθούν δύο θασικοὶ τύποι

επειδη τοι μανσαραγιανη γραφη εγινε
αγραφης ανεπιρρυτη χειρογραφη εγενεται
την οντοτητας αδικηη συμβαση
τελετην περιεχουσαν επειρρυτην πολυ
μετατραπησην αριθμητην πολυ

Επιστευμένη γραφή, καθημερινής χρήσης: Δικαστική έπιστολή του έτους 137/6 ή 148/7 π.Χ.

ΜΗ ΕΧΗΝ ΜΙΓΡΟΣ Η ΟΠΝΙΚΟΥ ΚΡΙΤΗΝΟΥ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΡΙΑΣ
ΑΓΓΛΙΚΗΝ ΝΗΣΙΝ ΗΝ ΔΙΑΣΦΛΩΝΟΝ ΑΓΓΛΙΑΝΑ
ΚΕΙΜΕΝΟ ΕΠΙΡΡΥΤΗ ΣΚΛΗΡΟΥ ΚΩΔΙΚΟΥ ΕΠΙΠΛΟΥ
ΕΠΙΦΑΝΙΑ ΕΠΙΡΡΥΤΗ ΣΚΛΗΡΟΥ ΚΩΔΙΚΟΥ ΕΠΙΠΛΟΥ
ΕΠΙΦΑΝΙΑ ΕΠΙΡΡΥΤΗ ΣΚΛΗΡΟΥ ΚΩΔΙΚΟΥ ΕΠΙΠΛΟΥ

Επιστευμένη γραφή, καθημερινής χρήσης: Εγγραφο για την κατανομή κληρονομιάς της θης Μαρ-
τίου του 348 μ.Χ.

Επιστευμένη βιζαντινή γραφή, καθημερινής χρήσης: Διπλώμα διωρεᾶς πρός την Εκκλησία της Ραθέννας στην Ελληνική και λατινική γλώσσα.

κεφαλαιογράμματης γραφής προτού συναντήσουμε τή λεγόμενη βιθλική μεγαλογράμματη: Είναι ή γνωστή ως βακχυλίδεια και ακόμη ή ρωμαϊκή κεφαλαιογράμματη γραφή. Η πρώτη πήρε τό δύναμη της από έναν κυλινδρικό πάπιρο του Βρετανικού Μουσείου (άριθ. 733), που χρονολογείται στον 2ο μ.Χ. αιώνα και περιλαμβάνει έργο του Βακχυλίδη: Ο τύπος της γραφής αυτής, ένω διατηρεί το γεωμετρικό χαρακτήρα των κεφαλαίων γραμμάτων, σπάζει τό καθειρωμένα τών σχημάτων τους, έπιμηκύνοντας πότε τις κατακόρυφες και πότε τις ορίζοντες γραμμές, με άποτελεσμα νά μεγαλώνουν τα αύστηρά συμμετρικά μεγέθη των γραμμάτων (εἰκ. 6). Ή μείωση τών καμπύλων μερών τών γραμμάτων και ή τάση γιά σύνδεση μερικών σημείων που διαθέτουν κάποια λοξή κεραία προσδίδουν στη φιλολογική γραφή του τύπου αυτού, παρά την έπιδικωμένη αύστηρότητα και τη λεπτή χάραξη που τή δένει πάνω στό υλικό όπου αποτυπώνεται κάποια ευδύνατη κινητικότητα, και ίσως είναι αύτό τό στοιχείο που τή διάτηρσης ώς τά τέλος του 3ου μ.Χ. αι. Από την άλλη μεριά ή ρωμαϊκή κεφαλαιογράμματη άπροκλαπτά φανερώνει μιά τάση γιά στρογγυλοποίηση τών γραμμάτων, όπως παραπρούμε σ' έναν πάπιρο του 2ου μ.Χ. αι. πού δρισκεται στη Βοδλιανή Βιβλιοθήκη (Bodleian Library) της Οξφόρδης (εἰκ. 7) και περιέχει άποστασηα από την ίλιαδα του Όμηρου. Ένων συστέλλει τις άντιθεσίες και διαμορφώνει δρισμένους τύπους που θά υιοθετήθουν άργοτερα από τήν έξελικτη μεγαλογράμματη γραφή (όπως π.χ. τά γράμματα Ε και Ω). Δεν λειπονται έπιστος ιδιομένες λεπτομέρειες που τήν άντιδιαστέλλουν από τή βακχυλίδεια: Θά λέγαμε που έκεινη έκφραζε ένα πνεύμα «δωρικό» και τούτη τή άντιστοιχη «ιωνικό» πνεύμα τήν έλληνικής μορφιάς, από τήν οποία πηγάζουν κι ο δυό τους.

Τό έπόμενο βήμα στην έξελιξη τής κεφαλαιογράμματης θά τό συναντήσουμε ύστερα από τήν παρακμή τών δύο τύπων τής φιλολογικής γραφής, στούς οποίους άναφερθήκαμε, στή λεγόμενη βιθλική μεγαλογράμματη γραφή που προβάλλει δειλά κάπου στό μεταίχμιο του 2ου-3ου μ.Χ. αιώνα. Τυπικά δείγματα τής τελειοποιημένης μορφής της, όπως τή συναντούμε άργότερα στόν 4ο μ.Χ. αι. άποτελούν δύο από τους άρχαιοτερους κώδικες που περιέχουν τή Βι-

ΟΥ ΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΝΑΙ Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΣ ΣΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΟΧΗ;
ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΕΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΣ ΣΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΟΧΗ;
ΧΩΡΑΝΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΚΑΙ ΠΡΑΜΕΝΟΣ ΓΑΛΑΝΟΥ ΗΡΑΚΛΕΑΝΤΕ
ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΜΟΝΟΓΑΒΩΝ ΡΩΤΕ ΜΑΝΙΑΝΗ ΜΠΡΑΤΖΕΣ
ΕΚΗ ΝΑΙ ΧΑΙ ΜΕΤΑΞΙ Η ΚΤΕΡΙΤΟΥ ΓΕΝΟΤΟΣ ΜΗΧΑΝΑΤΩΡΙ ή ΠΑΤΟΥΡΙ
ΤΗΜΑΙΑΣ ΕΠΙΧΑΛΕΜΝΗΣ ΚΙ ΚΑΓ ΝΟΤΑΣ ΤΗΜΕΝΗΣ ΣΙΑΛΑΝΑ ΕΚΔΑΛΑ
ΕΚΑΝΑΝ Η ΝΑΙ Η ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑΦΕΡΕΙΤΟ ΦΕΥΓΑ ΛΑΤΟΥΚΡΑΤΟΡΕ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ
ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΤΕΟΚΑΙ Η ΝΑΙ ΕΛΛΗΝΟΜΟΥΡΑΝΗΣ ΕΤΥΧΗ, ΕΠΟΙΕΙ ΛΑΣΣΟΣ ΕΠΙΧΟΡΟΣ
ΥΜΗΝΙΣ ΙΝΗΝΗ Η ΝΑΙ ΓΑΡ ΜΕΤΤΕΝΤΑΣ ΜΑΚΡΑΙ ΛΙΚΠΑΤΑΣ ΜΕΤΑΓΑ
ΑΓΕΜΑΝΤΡΙΑΝΗ ΝΑΙ ΕΙΝΑΙ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΛΑΔΑΣ ΜΕΤΑΓΑΛΑΝΕΙ ΔΙΟΙΣΙ
ΜΑΜΑΤΟ ΤΙ ΠΑΙΔΑ ΛΑΙ ΤΕ ΠΑΝΝΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΑΙΙΑ ΜΟΥ ΚΑΝΑΤΙΜΗΣ ΕΓΓΑΛΕΤΤΕ
ΝΕΙΤΙΝΑ ΔΙΑΓΕΡΑ ΝΑΙ ΤΗΝ ΠΑΝΙΤΙΤΙ ΤΟ ΤΑΝΓΚΑ ΚΑΙ ΜΥΗΝΗ
ΥΠΟΔΕΙΧΜΟΥ ΜΟΥ ΛΑΙ ΜΑΡΤΩΤΗ ΒΑΣΙΛΕΙΠΟΣ ΚΑΙ ΚΑΛΑΝΤΗΡΑΣ
ΔΙΑ ΜΗΝΗ ΚΗΡΥΞΗ ΝΑΙ ΜΑΚΡΩ ΛΑΙ ΝΑΙ ΕΠΙΝΟΗ ΝΑΙ ΓΙΑ ΘΡΗΣΚΙΑ
ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΤΙΚΟ ΒΟΡΙΚΟ ΝΕΤΕΡΝΗ ΣΥΝΤΙΓΜΗ ΛΑΙ ΚΑΛΑΝΤΗΡΑ
ΝΙΕΙΑΤΕ ΝΙΤΕ ΡΑΙΝΗ ΛΑΙ ΝΑΙ ΣΥΝΤΙΓΜΗ ΔΙΕΚΑΤΕ ΤΕ ΤΑΡΑΝ
ΕΚΗ ΝΑΙ ΑΙ ΕΠΟΙΕΙ ΣΑΙ ΝΑΙ ΜΑΝΤΙΚΑ ΤΕ ΝΑΤΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΝΑΙ
ΤΗΜΑΙΑΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΥΠΟΣΤΗΣ ΕΙΝΑΙ ΚΑΣ ΡΑΜΑΙ ΖΙΣ ΚΙΟΡΑ ΛΑΙ

Έπιγραφική γραφή σε πάπυρο: Πάπυρος Μουσείου του Βερολίνου άριθ. 9875. 4ος αι. π.Χ. Τιμοθέου,
Πέρσης (450-360), στάλη VI.

ΚΑΤ ΤΙ ΠΟΛΙΝΓΕΡΗΜΑΝΚΑΙΑΤΥΘΟΝ
ΑΠΑΣΔΑΗΓΑΛΓΓΕΙΝ ΚΡΑΤΑΝΩΤ
ΤΟΙΤΟΝΤΠΗΒΙΟΝΤΠΗΝΗΝ
ΕΙΝΙΝ ΌΓΣΟΣΥΓΓΕΙΡΤΑΚΟΣ
ΙΝΑΤΑΝΗΗΝΙΚΙΩΝΙΔΑΛΤΤΑΟΥ
ΕΙΕΙΧΡΟΝΟΣΤΙΚΑΣ
ΣΤΝΤΑΝΑΔΡΟΚΤΝΟΝΕΝΝΑΠΛΙΩ
ΚΡΕΜΤΥΝΟΣΑΤΔΕΒΑΧΩΝΤΙ

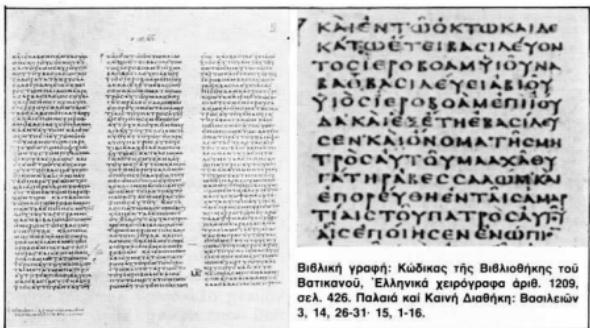
ΕΝ ΤΑΙΤΗΝ ΟΝ
ΕΠΙ ΜΕΝ ΣΩΣ ΤΟΝ ΕΛΛΑΣΙΝ ΒΟΝΕΥΕ
ΤΙ ΤΟ ΣΑΡΑΚΟΝΤΑΙ ΚΑΙ Η ΝΕCΕΤΟΝΤΟ
ΕΠΙ ΤΟΝ ΟΝΕΔΔΑΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΝΟΙΧΑΝ
ΤΟ ΤΩΝ ΟΝΔΑΝΩΝ ΚΑΙ ΤΕΛΙΚΑ ΝΕΤΕΣΙ ΣΥΩΑ
ΔΥΤΙΝΗ ΗΠΟΙ ΝΟΙΔΑ ΔΙΑΤΗΡΗΔΙΝ ΙΝ ΕΠΟΝΤΟ
ΠΙΠΙΟΝ ΙΕΝ ΓΑΓΑΓΙ ΣΤΑΙ ΕΑΝ ΟΝ ΧΡΗΤΙΑ ΔΑΟ
ΤΑΣ ΕΠΙ ΗΝ ΟΣ ΕΔΑΛΥΝ Ο ΤΟ ΔΙΚΕΑ Ο ΣΩΒΑΣΟΣ
Ο ΤΡΙΧΑΣ ΕΙ ΤΕ ΑΣΤΑΦ Υ ΗΝ Ι ΕΠΙΝ Ι Ν Ο Σ Ο Σ Ο Λ Ο
ΤΑΣ ΕΠΙ Η Ν Ι Τ Ε Υ ΑΡΓΥ ΡΟ ΤΟ Σ Α Τ Ι Λ Ο Σ Ο Λ
Α Λ Ο Ζ Η Ν Α Ε Λ Α Φ Ο Β Ο Ν Α Ρ Ν Ο Φ Ο Ε Ο Υ Α Σ
Α Ν Κ Ρ Ω Ν Η Σ Τ Ε Σ Κ Η Σ Ο Σ Η Ν Τ Ε Λ Ζ Ζ Ο Σ Ι Ζ Α Λ Ο
Ω Φ Χ Α Λ Ε Ζ Σ Η Ν Η Ν Ο Ι Α Φ Ο Λ Ο Υ Φ Ε Τ Α Ο Σ Φ Ν
Π Η Π Ι Ο Σ Φ Ι Ο Φ Ε Ε Σ Κ Ο Ν Α Σ Υ Λ Μ Ο Ν Α Τ Η Α Σ Ι Ν Α
Α Λ Ο Ο Σ Ε Ν Η Ν Ε Σ Κ Ο Ν Π Ο Ν Ι Σ Ο Ν Τ Ο Ν Τ Ο Ν Φ Ο Ν
Κ Ι Τ Α Τ Ο Ν Η Ν Ι Κ Α Σ Α Τ Σ Ε Ζ Ζ Ν Ο Ν Π Ι Ο Σ Ε Ν Α
Α Τ Σ Ε Ν Α Ν Α Ο Ι Α Τ Ε Α Ν Α Ρ Η Τ Λ Ε Ν Ι Ν Β Α Ο Ν
Δ Κ Κ Ο Ι Ν Τ Ε Π Τ Ο Ν Τ Κ Α Μ Α Π Ν Ε Ν Ή Ν Ε Ν Ε Ν
Δ Τ Ζ Κ Ι Ν Ο Ν Π Ι Ο Ν Λ Ε Τ Π Α Ρ Λ Α Κ Ι Ν Ο Τ Ε Σ Κ Α Ε Ν

Πρωτική γραφή: Πάπυρος Hawāra 24-28 (Bodleian Library τής Οξφόρδης). Όμηρου Ιλιάς: B 856-864.

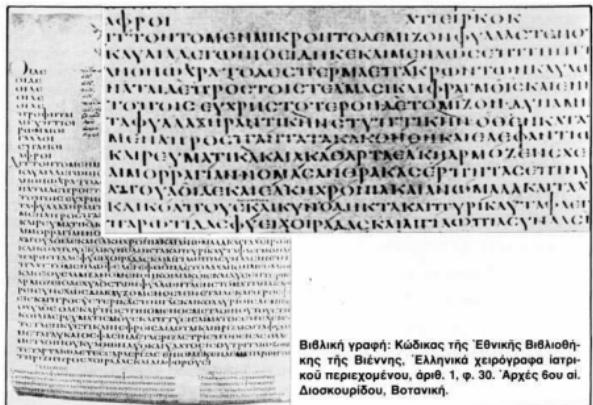
θλο· ὁ ἔνας βρίσκεται στή Βιβλιοθήκη του Βατικανού (άριθμ. 1209) (εἰκ. 9) και ὁ δάλος στή Βιβλιοθήκη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (Lond. Add. 43725). Ἐδώ τοῦ ιδεῶντος τῆς αἰσθητήρίας τῆς γραφῆς ἀποκατέστη σ' ἔνα αὐτόδυναμο γεωμετρικό ἀποτέλεσμα γύρω από τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, ὃπου τὸ τετράγωνο παραμένει σχεδόν ὁ χώρος για τὴν κίνηση τους, καὶ παράλληλα σὲ λωραφίκες επιδιώκεις πού ἐπιτυχάνονται μέ τὴν κατάλληλη ἐπιλογὴ τῆς γωνίας γραφῆς, ἡ ὅποια καὶ δημιουργεῖ τις συνθήκες για τή λειτουργία τῆς φωτοκαίσιστς.

5 Εντός ήταν μόνο η ἀνάθηση νέου τρόπου ἔκφρασης ή βιθλική γραφή πού ἀπλώθηκε και κυριάρχησε σαν νέος κανόνας: «Η ἀνακάλυψη τῆς περγαμηνῆς, ή μωροποίηση τῶν βιθλίων σὲ φύλα, ή συρραφή τους σὲ κώδικες καὶ ή εὐρύτατη ζήτηση, λειτουργικών κυριών, βιθλών γιά τίς ἀνάκτες τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἐπιτάχυναν τὴν ἔξελικτική ροή πού ἐνυπάρχει, ὅπως εἴδαμε στὸ φαινόμενο γενικά τῆς γραφῆς: ἀναπόθευκτη μοίρα καὶ γιά τη συγκρυπτημένη βιθλική μεγαλογράμματη, στὴν όποια διαπιστώναντα γρήγορα οι πρώτες φυγόκεντρες δυνάμεις πού ἀντέτησαν τὶς σχέσεις ἀφρονίας τῆς κλασικῆς βιθλικῆς γραφῆς τοῦ 4ου αἰώνα. Τὸ ἀπότελεσμα τῶν παρεκθάσεων ἄπο τὸ συμρῷ τῆς γραφῆς αὐτῆς τὸ παραπτῷμε σὲ μιά ὅμιδα πολυτελών χειρογράφων τοῦ θου ἀλι, ὅπως είναι ὡς περιπτώκος κύδικας που βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιθλιοθήκη τῆς Βιέννης (ἀριθ. 1), γνωστὸς καὶ γιά τὶς ὥραιες τοῦ μικρο-

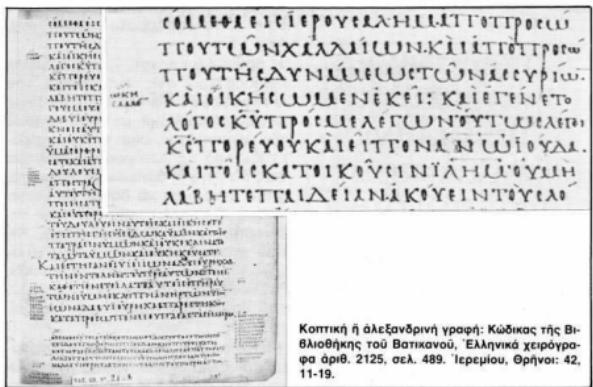
γραφίες πού φιλοτεχνήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη για νά δωρήθει στην κόρη του αύτοκρατόρα Φλάβιον Julianα Anicia (εικ. 9). Έδω ή γραφή άποδητά πιά τά μέσα γιά νά έντυπωμασίει: «Εντονη πίεση τού κοντυλιού γιά νά σηματιστούν επίσης έντονες φωτοσκιάσεις, πού προσδίδουν στη συνολική εικόνα τό βάρος τού έξειτημένου. Τό παράδειγμα τού χειρογράφου της Βέντης άκολουθει ένα σύνολο άλλων χειρογράφων πού προέρχονται από διάφορους τόπους της θυβανίτης αύτοκρατορίας και μάς παρέχουν, μέ τόν τρόπο αύτό δείγματα γραφής τών περιφερειακών έργαστηρων. Τέτοια είναι π.χ. δύο όνομαστα χειρόγραφα που ανήκουν στο Βρετανικό Μουσείο, ένα γνωστό δέ Γένεσον

Βιβλική γραφή: Κώδικας της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, Έλληνικά χειρόγραφα άριθ. 1209, σελ. 426. Παλαιά και Καινή Διαθήκη: Βασιλείων 3, 14, 26-31- 15, 1-16.

Βιβλική γραφή: Κώδικας της Έθνικης Βιβλιοθήκης της Βιέννης, Έλληνικά χειρόγραφα ιστορικού περιεχομένου, άριθ. 1, φ. 30. Αρχές δου αι. Διοσκουρίδου, Βοτανική.

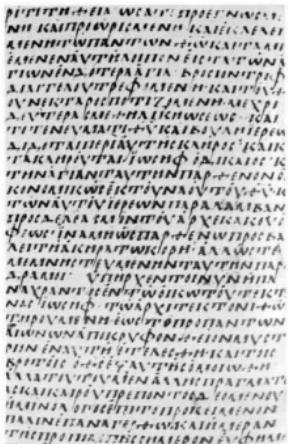
Κοπική ή ἀλεξανδρίνη γραφή: Κώδικας της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, Έλληνικά χειρόγραφα άριθ. 2125, σελ. 489. Ιερεμίου, Θρήνοι: 42, 11-19.

του διατηρούνται σήμερα) καί τό παλίμφιστο τῆς Ἰλιάδας Cureton (Addit. 17210).

Τέλος ἡ βιβλική γραφή τῆς μορφῆς τοῦ δου αι. μ.Χ. θα στολίσει μια σειρά πολυτελῶν πορφυροβαθών κωδίκων (Γένεσης τῆς Βιέννης = Ἐθν. Βιβλ. Βιέννης κώδ. Θεολ. ἀριθ. 31-κώδικας τῆς Σινάπτης Ἐθν. Βιβλ. Παρισιού ἀριθ. Suppl. gr. 1286 Εὐαγγέλιο του Rossano - Museo Diocesano), προσδιδόντας τους, με τό χρυσό ἢ τό ἀσημένιο στηλίνο χρώμα τῶν γραμμάτων της πάνω στην κόκκινη περγαμηνή, τῇ λαμπρότητα τοῦ κομικοῦ μεγαλείου τῶν ἐντολοδόχων γιά τὴν κατασκευή τους, καθώς καὶ τοῦ πνευματικοῦ μεγαλείου πού ἐκφράζεται μὲ τὴν ἀρμονία τῶν γραμμάτων, τῶν μικρογραφιῶν καὶ τοῦ περιεχομένου σὲ μιὰ συμβολική λειτουργία τοῦ συνόλου. Υπάρχουν ωστόσο ιστορικές μαρτυρίες πού ἔνισχουν τὴν ἀπόψη διτὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς μεγαλογράμματης γραφῆς δὲν ἀρκέστηκε στὶς μορφές πού παρουσιάζουν οἱ παραπάνω κώδικες. Ὁ Ἰωάννης Φιλόπονος, ἔνας ἐκκλησιαστικὸς συγγραφέας τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ δου αι., μᾶς παραδίδει διτὶ ὑπῆρχαν δυσὶ τουλάχιστον τύποι γραφῶν πού ἐπέτρεψαν νὰ γνωρίζει κάθε γραφέας τῆς ἐποχῆς του-ἡ μαρτυρία δὲν εἶναι δισχετή μὲ τοὺς τύπους τῆς μεγαλογράμματης γραφῆς, ποὺ ἤταν φαίνεται σὲ χρήση ἐκείνη τὴν ἐποχῆ-κι ἀπὸ τοὺς ὄποιους οἱ μελετήτες ἔχωρίζουν τοὺς περισσότερο χαρακτηριστικούς: Ἔνας τύπος προέρχεται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Είναι ἡ κοπική μεγαλογράμματη γραφή πού ἐφαρμόστηκε στὰ ἑπίσημα ἔγγραφα τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας καὶ οὐθετήθηκε ἀπὸ τοὺς Κόπτες τῆς Αἴγυπτου. Ἔνα χειρόγραφο τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης (ό Borgianus 109) τοῦ δου αι., ποὺ περιέχει παράλληλα ἀληνικό καὶ κοπικό κείμενο ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια τοῦ Λουκᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννη, μπορεῖ νὰ σταθεῖ ὡς κανόνας γιὰ τὴ σύγκριση καὶ τὴ διαποστωση τῆς ταυτότητας τῆς γραφῆς. Η ποιότητα τῆς κοπικῆς γραφῆς εἶναι ἐπίσης ἀρκετά ἔκκαθαρισμένη ὅτι ἔνα διλό σημαντικό χειρόγραφο τοῦ 7ου αἰώνα, μὲ κείμενο τοῦ θιβλίου τῶν Προφητῶν τῆς Π. Διαθήκης, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανού (άριθ. 2125, Cod. Marchalianus). Στὴ γραφή τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ἐπικρατεῖ ἔνας κατακορυφήσματος στὴν ποτοθέτηση τῶν γραμμάτων καὶ μιὰ ἐλαστική διάθεση ὡς πρὸς τὸ πλάτος τους καὶ μαζί μὲ τὴν ἀντίθεση πού δημιουργούν, οι πα-

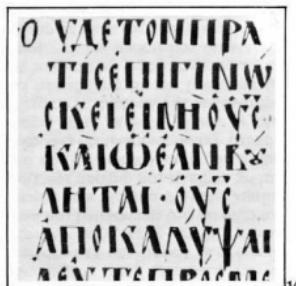
Όρεκόρυφη έπικλινής γραφή: Μηνιά Ιανουαρίου από τα νέα εύρηματα του Σινά. Τέλη Βυζαντίου όριος 1000 αι.

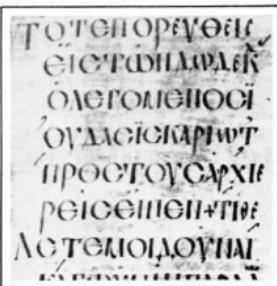
Όρεκόρυφη έπικλινής γραφή. Κώδικας της Real Bibliotheca του Εσκοριάλ φ. 111 20, 49. 10ος αι. μ.Χ. Ομίλιες Πατέρων της Εκκλησίας.

Όρεκόρυφη όρθια γραφή: Κώδικας της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού, Ελληνικά χειρόγραφα όριθ. 48, φ. 91. 9ος-10ος αι. Ευαγγέλιο του Μάρκου.

Όρεκόρυφη όρθια γραφή: Κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας. Ελληνικά χειρόγραφα όριθ. 12, φ. 218v, κάτω τμήμα. 9ος-10ος αι. Ευαγγέλιο Ματθαίου 11, 27-29.

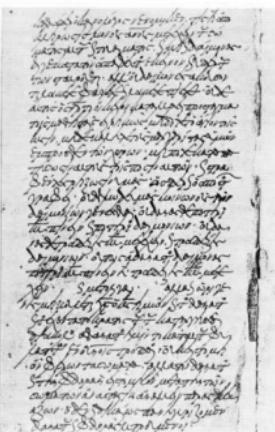

Λεπτομερής στρογγυλόσχημη γραφή: Κώδικας Δημ. Βιβλιοθήκης του Leningrad, όριθ. 21, φ. 343. 10ος αι. Ευαγγελάριο.

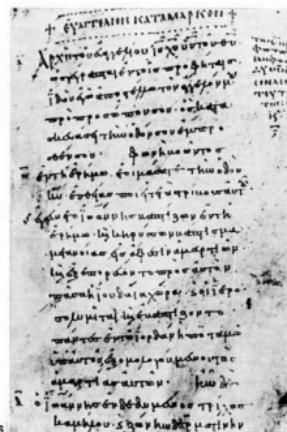
χίες και οι λεπτές γραμμές τους προσδίδουν έναν ιδιαίτερο παλμό στο σύνολο, έναν παλμό πού «φουσκώνει» διαμένα στοιχεία, διώπα τό όποιο κάνει έπιδεικτικά συχνή την παρουσία του. Στη στροφή του κονδυλίου έμφανίζονται έπιστροφές νέοι τρόποι - άφετηριες για τη σύνδεση τών κινήσεων του χεριού (εικ. 10). Ο μεγαλογράμματος ρυθμός, όπως θα δούμε και πότε κάποια, ήταν σε χρήση ως τόν 10ος κυρίως αιώνα. Στην τελευταία του φάση θα δημιουργήσει και θα έμφανίσει έναν άκομη τύπο μεγαλογράμματη γραφής, τη λεγόμενη όξυκόρυφη (ογιαλε) γραφή που παρουσιάζεται με δύο μορφές: α) την κεκλιμένη όξυκόρυφη και β) την άρθρια όξυκόρυφη. Δείγμα της ασύτρητης τυπολογίας της κεκλιμένης όξυκόρυφης γραφής, που τά χαρακτηριστικά της συνομιλούνται στην εύδικτηριτή κλίση του άξονα τών γραμμάτων πρός τα δεξιά και στις άντιθέσεις ως πρός το μέγεθος τών σημείων, άποτελεί ένα χωρισμένο σημεριανό και μοιρασμένο σε δύο βιβλιοθήκες (Βατικανού, όριθ. 2106 και Μαρκιανή άριθ. 1) χειρόγραφο μέκινεν της Παλαιάς Διαθήκης, ένω τά τελευταία εύρηματα από τη Μονή Σινά πλούτισαν τά σχετικά παραδείγματα του ρυθμού για τό διάστημα από τόν 7ο ως τόν 9ο αιώνα (εικ. 11). Οψιμότερο παράδειγμα τής ίδιας γραφής, που μπορει νά θεωρηθεί άπλα ώς μμητικό γύμναστα της κάποτε άκμαίας τυπολογίας, είναι τό περίφημο Ψαλτήριο του Ούστενοκη, άκριβώς χρονολογημένο στά 862 μ.Χ. Στη γραφή του χειρογράφου είναι δυνατό νά διαπιστωθεί η καταληγή μιας μακράς έξελικτης πορείας ορισμένων χαρακτήρων πού πρωτευανίστηκαν ήδη στη βακχυλίδεια μεγαλογράμματη γραφή (εικ. 12).

Η άρθρια όξυκόρυφη γραφή έπιμενει περισσότερο στις έντυπωσεις τού οπικωφατισμού. Τά γράμματα γίνονται μεγάλα, άνισοπαχή, με βαρύ τονισμό τών γεμισμένων σημείων και χαρακτηριστικό τριγωνόμορφο στόλισμα στις άποληξές διαμένενων όπα αυτά, διώπα μπορούμε νά δούμε σε χειρόγραφο Εύαγγελιο τής Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού (άριθ. 48) πού χρονολογείται στόν 9ο-10ο αι. (εικ. 13), ή σε κώδικα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας (άριθ. 12) τού 9ου ή τών άρχων τού 10ου αι. (εικ. 14).

Επιβώση τής βιβλικής μεγαλογράμματης άλλα και έκφραση άφομοιώσης τών στοιχείων της όξυκόρυφης

Μικρογράμματα γραφή: «πρύτη», ολόκληρης ενός έμφασιον: Κώδικας της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Βατικανού. Έλληνικό χειρόγραφο αρίθ. 2200, φ. 278v-279. Γύρω στό έτος 800. Δοδακαλίες πατέρων (Doctrina Patrum).

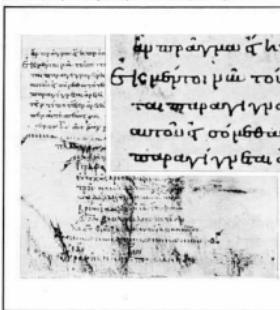
Μικρογράμματα γραφή, μηνίγης του 9ου αιώνα: Κώδικας της Βιβλιοθήκης της Πετρουπόλεως, αρίθ. 219, φ. 272v και 344 (γνωστός ως κώδικας Ούσπενκ). Τού έπος 835. Εύαγγελο.

γραφής ἀποτελεῖ ἡ γραφή κυρίως Εύαγγελιαρίων (λειτουργικά βιβλία που περιέχουν περικοπές ἀπό τά Εὐαγγέλια) του 10ου αι., γνωστή μὲν ὅρα λειτουργική στρογγυλόσχημη μεγαλογράμματ. Ο χαρακτήρας αὐτού τοῦ τίτου της γραφῆς είναι αισθητά τεχνητός, μὲ πολλά συντρητικά στοιχεία, ἀλλά καὶ δίχως προσδόληση στὶς ἀρχές της ἐπιτίθεσης, πού γνωρίζει κάποια διάρκεια, ὡς τὸν 12ο αἰώνα. Στὰ χαρακτηριστικότερα δείγματα τοῦ ρυθμοῦ ἀνήκουν δύο «πρώμα» χειρόγραφα μὲ εύαγγελικό κείμενο, ἔνα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανού (ἀρίθ. 335) καὶ τὸ ἄλλο στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας (ἀρίθ. 1, 8) πού χρονολογούνται μάλλον στὸν 9ο αἰώνα, ἐνώ στὸν ἀπέμανο χρονολογεῖται μά σειρά Εύαγγελιαρίων σὲ ξένες Βιβλιοθήκες (Harley 5598, Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Παρισίου 48, Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Leningrad 21) ἀλλά καὶ σὲ Βιβλιοθήκες τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου (Μ. Λάυρας 86α, Κουτσουμσίου 71, Καρακάλλου 11, Ξηροπόταμου 234) (εἰκ. 15).

Β. Από τή μεταρρύθμιση τοῦ 9ου αι. ὡς τήν έφευρεση τής τυπογραφίας

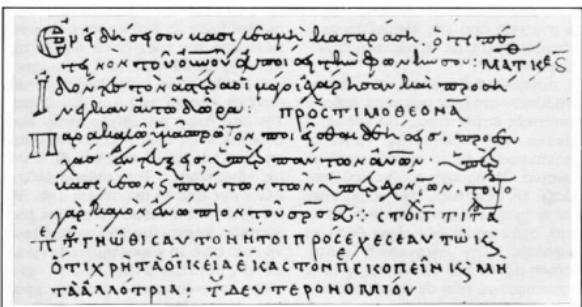
‘Η μικρογράμματα γραφή

“Οταν λέμε «βιζαντινή γραφή», ὁ νοῦς μας κατευθύνεται ἡμερα πρός τὸν τύπο ἐκείνον τῶν μικρῶν γραμμάτων πού ἀρδιασμένα μὲν παρέχουν τρόπο συνδέσμου, ἀλλοτε ὁμοφα καὶ κανονισμένα καὶ ἀλλοτε βιαστικά ριγμένα στὶς σειρές τῶν χαρακώσεων τῶν βιζαντινῶν χειρογράφων, μᾶς φαίνονται ἀκατανόητα σύμβολα πού χρειάζονται κάποια ἀποκρυπτογράφηση: Είναι ὁ τύπος τῆς μικρογράμματης γραφῆς πού ὅπο τὴν ἀρχὴ τῆς ἐμφάνισής της (γύρω στό 800 μ.Χ.) θε κυριαρχήσει σὲ ὅλη τη διάρκεια τῶν ὑπόλοιπων βιζαντινῶν αἰώνων καὶ θα φτάσει ἐξελικτικά ὡς τίς μέρες μας. ‘Η ἀρχὴ τῆς δρίσκεται στὴν κοινή ἐπισευρμένη (cursive), τὴ μεγαλογράμματη δόδη, γραφειοκρατή γραφή τῆς περιόδου ἀπό τὸ 4ο ὥς τὸν 9ο αἰώνα. ‘Η δημοτική αὐτή γραφή ἐνδιαφέρόταν κυρίως νά συντομεύει τό

Μικρογράμματα γραφή πότε βιβλιοθήκη τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας Αρέδα. Τό χειρόγραφο ἀπό τὸν Πάτμο περιήλθε στὴν αγγλογενὴ Clarke καὶ μεταφέρθηκε στὸν Οὐρδόδη. Τό κείμενο είναι τοῦ γραφέα Ιωάννη (- 895) καὶ τό βιβλιογραφικό σημείωμα ἀπό τὸ χέρι τοῦ Αρέδα (φ. 47 τοῦ χειρογράφου, μέ ἐργα τοῦ Πλάτωνα. Bodleian Library, Clarke 39).

18

Μικρογράμματα γραφή τοῦ «άσσου πίκα». (Minuscule en «As de pique»): Κώδικας τῆς Εθνικής Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανού, ἀρίθ. 1553, φ. 120. Λοιπός αι. Ιωάννης Δαμασκηνός.

Μικρογράμματη «μοργαρίσσημη» γραφή: Κώδικας τής Βιβλιοθήκης του Βατικανού, Urbinas gr. 20, φ. 179. Τού έπους 992. Ιωάννου Χρυσόστομου, Ομίλεις.

χρόνιο της δημιουργίας της και κρησιμοποιήθηκε εύρυτέρα για νά καλύψει τρέχουσες ανάγκες καθημερινής γραφειοκρατικής διδασκαλίας.
Η χρήση τής λατινικής γλώσσας, που δήνως είναι γνωστό πότελούσες την έπισημη γλώσσα της αὐτοκρατορικής γραμματείας του Βυζαντίου ως τήν έποχή τού Ἡρακλείου (610-641 μ.Χ.), ήταν έπομενονά έπειτα στην άξελητή τόσο της ρωμαϊκής έπισεσμούμενης, της γραφειοκρατικής δηλ. (δημοτικής) λατινικής γραφής της Δύσης δύο και στην έλληνική έπισεσμούμενη γραφειοκρατική γραφή, και τό οπουδαιότερο, νά συνταιράσσει τους χαρακτήρες τους δημιουργώντας ένα καινούργιο ύφος γραφή, τη βυζαντινή έπισεσμούμενη. Ο νέος ρυθμός γραφής έμφανιζεται μετά τους μεγάλους μετασχηματισμούς του βυζαντινού κράτους και θ' πότελεσσεις άργητερη την αύτονομη έκφραση τών βυζαντινών σε δύο τομείς: α) την έπισημη βυζαντινή γραμματεία και β) τη συνηθισμένη

γραφή τών κοινών άνθρωπων. Είναι θέβαια φυσικό η γραφή τής αύτοκρατορικής γραμματείας, δηνως συνέβαινε και στο παρελθόν, νά διατηρεί τόν τόν της έπισημότητας: τόν θλέπουμε νά έκφραζεται στις σχέσεις της γραφής αύτής με τή βιθική μεγαλογράμματη, άλλα και νά κρατά τα στοιχεία πού τής κληροδότησε ή συνύπαρχη τής με τή ρωμαϊκή έπισεσμένη.
Τη συνθισμένη γραφή τών άπλων άνθρωπων στόχευε πάντα σε καθαρά πρακτικές κατακήσεις: Νά γράφεται εύκολα και προπαντός γρήγορα, εύανάγνωστα και μέ κάθε δυνατή οικονομία. Η θιασύνη τού χειρού έπειρεάζει τή σύμπτυξη τών γραμμάτων και ή γραφή άποκτουσε μιά συνέχεια, στήν όποια δύνεται έχειν θέση τά κεφαλαία. Τή εικονοτική πιστοπόιηση αύτού τού τύπου τής γραφής παραπρομένει ήδη σε παπύρους τού Του al. μ.Χ. (πάπυροι από τήν Ἀφροδιτόπολη), άλλα τό θέμα τής μετάβασης άπό τή μεγαλογράμματη στή μι-

Γραφή 11οι αι., όρθια στρογγυλή: Κώδικας Μουσείου Μπενάκη, άριθ. 48, φ. 67 (κάτω μέρος). 11οι αι. Εύαγγελιστάριο.

ప్రాణికి విషం లేదని అనుభవించడానికి దీనిని విషాంగం అంటారు. కానీ దీని విషాలు మాత్రమే విషాలు కాదని అనుభవించినప్పుడు దీనిని విషాంగం అంటారు. కానీ దీని విషాలు మాత్రమే విషాలు కాదని అనుభవించినప్పుడు దీనిని విషాంగం అంటారు. కానీ దీని విషాలు మాత్రమే విషాలు కాదని అనుభవించినప్పుడు దీనిని విషాంగం అంటారు.

21

**Μικρογράμματη γραφή 13ου αιώνα: Κώδικας τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, Ἐλληνικά χειρόγραφα, ἀριθ. 1694, φ. 30v-31. Το
ἔτους 1203. Σχόλια στὸν Ἐκκλησιαστὴ.**

διαδραματίσει ἔνα σημαντικό ρόλο στήν ανάγεννηση τών γραμμάτων τού 9ου-10ου αι., στόν «πρώτο βυζαντινό ούμαντισμό», όπως τον ίδιο μασέ ο κορυφαίος Γάλλος βυζαντινολόγος Paul Lemerle.

Μέσα σ' αυτή την έποχή ή θεωρούντη μικρογράμματη γραφή άποκτα τη διάρκεια της υπόστασης. Η παλιότερη ύποθεση του T.W. Allen ίστη στη δημιουργία της μικρογράμματης γραφής, όπως έμφαντες μετά τὸν 9ο αι., συνέβαλε άποφασιστικά τό βιβλιογραφικό έργαστριο της Μονής Στουδίου, από το οποίο προέρχεται το αρχαιότερο χρονολογημένο (835) χειρόγραφο μικρογράμματου ρυθμού (Δημ. Βιβλ. Leningrad άριθ. 219= «Εύαγγελο τοῦ Οὐόπεντακ», δεν είναι άκομη και σημερά άρκετα ξεκαθαρισμένη. «Οχι τόσο γιατί ύποστρηχτες (V. Gardthausen) δύνται αντιστοιχό ρόλο διαδαρμάσιον τὰ μανοστήρια τῆς Συρίας, ούτε γιατί μπορεῖ νά μετατεθεῖ το σημαντικότερο κέντρο της δημιουργίας στήν περιοχή τῶν

Ιεροσολύμων (Ε. Follieri), ὅλα κυρίων γιατὶ τὰ νέα εύρημάτα του Σινάτης δημιουργούν νέα ἐρθρωτική για τὸ ρόλο τῆς «Σιναϊτικῆς» γραφῆς (Πολίτης) κι ίσως ὀδηγούν στὴ σκέψη ὅτι πολλά βιβλιογραφικά κέντρα καλεῖσθαι λέργησαν πάνω στὴν ιδία γραμμή τὴν ἐξέλιξη τῆς γραφῆς ποὺ φαίνεται τὰ ὅτι ἤταν κοινὴ ὑπόθεση, ἀφοῦ η ἐπικοινωνία τῶν μοναστηριακῶν κέντρων μεταξὺ τους εἶναι δεδομένη. Δέν Εὔρουμε λοιπόν καθερά τοὺς ρόλους της Μονῆς Στουδίου στὴ «μαγάλη μεταρρύθμιση» τῆς γραφῆς στὸν 9ο αι. κι ἀν τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς ἡτού τὸ μόνο στόχο ὃποιο μπορεῖ αὐτὸποδεῖ τὸ βάρος τῆς μεταρρύθμισης. Θά συμφωνούσαν κανεὶς μὲ τὴν ἀποψὺ του Lemire ὅτι χρειάζεται μιᾶς καλῆς μοναργαρίας για τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο της Μονῆς Στουδίου ποὺ θεωρεῖται ὅτι καθέρως στὴ μικρορύθμητα γραφῇ, δασκαλώτοσσο παραμένει τὸ βιβλίο τους «Ἐλαϊσσοπουλου, Καλλιγραφικὸ ἐργαστήριο τῆς Μονῆς Στουδίου. Είναι

πάντως γεγονός διότι στην τυποποίηση της μικρογράμματης γραφής ή «Στουδιτική» γραφή κατέχει μια ξεχωριστή θέση. Ποιά ήταν τα βασικά της χαρακτηριστικά; Πρώτα-πρώτα, η κομψότητα του συνόλου, με τα καλοβαλμένα γράμματα στο διμοιριότητα στη σήμα, ή έλαιφρη πρός τ' αριστερά κλίση, με τά καθιερωμένα πιο από την έποχη αυτή συντοικία των τόνων και τών πνευμάτων στην άρχαιοπρέπη μορφή τους (εικ.17). Ήστερα, η διαύγεια της γραφής που έξερεται από το σωτό περιπλήκτημα των γραμμάτων και τη σύνταξη των συνόλων τους πάνω στη γραμμή της χάραξης τους με κάποια πειθαρχία στο πάτημά τους. Όστριο τό κάθε γράμμα παρουσιάζει τη δική τη ταυτότητα και σχηματοποίηση, διώς π.χ. συμβαίνει μέ το ο α, τό θ ιι, τό γ γ, τό δ δ, τό ε ε, τό ή ίη τό κ λ λό, τό π π, τό σ σ, τό φ φ ή τό ω ω. Άλλα και οι συνδεσίες τών γραμμάτων είναι ταιριασμένες, ώστε η παράταξη να γίνεται μέ συνέργεια και το συνόλο να ξε-

τικήν την. ἡ σωματίδιος τοῦ προσώπου
μειουργίκη δύναμις. ὁ παῖδερν πήρε
οἰκορομάρδια πηγή των μηρῶν την,
στίχην. οὐστρικά δὲ ωστήρων στέχει
οὐστητικῶν οὐφαράπονθος διάλυτος.
Σκληρός δὲ δυνατός είναι τὸ περιφέρειαν
δε τοῦ στηλίτου ταῦτα πολλά καὶ πολλά
τῆς αὐτοῦ. ὁ περιφέρειαν δύναμις
ὑπόριμη μετρίερθρον. ποσοῦ πλάδοις πο-
ραμ τοιεις φυσιαί το πατοκάνθαρος
πιας. αἴτων τούτοις καὶ διάβολον. καὶ
διάπτης φρικτής τοιτης καὶ θρησκείας
δικυρτούειερούργιας. Ζωηραίωριον
ημέραρχον δύναμιν. οἵτις δὲ δυκατά^ν
βασ. καὶ μολυχοὶ οὐαρίοις σωτρί-
τας. στοικάστικα δρυμούργοις. ἀρ-
δομένωδειζας. πομδέ αρχέτακον
καὶ ιθιον δράκοντα. βεσσόφω
διερβασμαπάκια τρίτας. καὶ στε-
ραις δροῦσθε σηλαστριταρτορά.
Σταυριασμέτην. δικότονδε ζωτέρω,
διάπτης διπλοροδιαδίκουσικατα

24

Μικρογραφματη γραφη του 14ου αιωνα: Κωδικας Μουσειου Μπενακη,
άριθ. 8, φ. 162. 14ος αι. Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Έρμηνεια στις έπι-
στολές του Αποστόλου Παύλου.

Μικρογράμματη γραφή του τύπου της Μονής των Οδηγών: Κωδικας της Βατικανής Βιβλιοθηκής, Chisianus gr. RV 29, φ. 242v. Του έτους 1394. Λειτουργικά κείμενα. Λειτουργιό της Σταυροπρόσκυνήσεως.

χωρίζει για την καθαρότητά του.
Παρά τη μεγάλη μεταρρύθμιση στον
τομέα της γραφής, η μεγαλογράμμα-
τη εξακολουθούσε νά γράφεται,
όπως διαπιστώνεται από την παρού-
ση της σε μερικά χειρόγραφα του
9ου αι., μέ έργα κοσμικού (Εθνική
Βιβλιοθήκη Παρισίου ἀριθ. 2389,
2179) Βιβλιοθήκη Βατικανού ἀριθ.
1296. Δημόσια Βιβλιοθήκη τοῦ Leid-
en ἀριθ. 78). Η θρησκευτικό περιε-
χομένου (Βιβλιοθήκη Βατικανού
ἀριθ. 1666; Εθνική Βιβλιοθήκη Παρι-
σίου ἀριθ. 437). Ή λειτουργική μεγα-
λογράμματη, η συντριπτική γραφή
που συνήθως έμφανιζεται σε Εὐαγ-
γελιάρια, βρίσκει θέμασην στο συ-
κεκριμένο είδος των λειτουργικών
θιβλών μέχρι και τό 12ο αιώνα.
Η χαρακτηριστική μικρογράμματη
γραφή του 9ου αι., μάς ἐποκής πού
ενύσθηκε ιδιαιτερά τη στροφή πρός
τα άρχαία πρόπτυα και βοηθήστηκε
στην παραγωγή της αντίγραφης χειρογρά-
φων με κείμενα άρχαιών συγγρα-
φών.

φέων, δέν καλλιεργήθηκε άποκλειστικά σ' ένα θειολογικόφυλλο έργαστηρο. Μεγάλοι λόγιοι της έποχης συνεισέφεραν στην άξιοποίηση του νέου ρυθμού και, αφού φρόντισαν για διασώσουν πολύτιμα χειρόγραφα της έποχης τους, έπεκτεναν τη δραστηριότητα τους και στη δημιουργία σχολών άντιγραφης, στις οποίες μεταχαρκητίζονταν (μεταγράφοντας δηλ. ἀπό κεφαλαιογράμμη σε μικρογράμματα γραφή) διάφορα κείμενα πού τους ένδιέφεραν. Θά μπορούσε νά άναψερει κανείς — χωρίς νά παραθέσει τα πολλά σχετικά έργα — όντας λογιών ίσως του ιώαννη Γραμματικού και τού λεόντη Φιλοσάφου, που έσπειραν τα ένδιφερόντας στη συλλογή χειρογράφων μέση πειριχθόνιου των θειώτικων έπιστημάτων ή του πατριάρχη Φωτίου και τού έπισκοπού Καισαρείας Ἀρέθα (εἰκ. 18) πού, χάρη στην προσπάθειές τους, η φιλολογική έπιστημη διέσωσε πολλούς από τους θισσαρούς της πνευ-

ματικής κληρονομιάς τών άρχαιών καί ἀρέκατ από τα χειρόγραφα που γράφτηκαν στά χρόνια τους καί με τη δική τους φροντίδα έχουν επισημανθεί ἀπό τούς ἐρευνητές. Πλάτους φιγουράρουν μερικά ὄντωματα καλῶν ἀντιγραφέων, που ἔργαστηκαν για τὴν πραγμάτωση τῶν ὁραματιῶν τῶν μεγάλων λογίων καὶ ταυτόχρονα ὑπέρτησαν τὸ ρυθμό καὶ τὴν καθημένη τῆς καθαρῆς, τῆς ἀμύγους¹ μικρογράμματης γραφῆς. Ἀλλὰ ἡδη ἀπό τὸ 9ο al. παραπορύναται νέες τάσεις στην ἑξέλιξη τῆς γραφής μὲν χαρακτηριστικότερο γνώρισμα τὴν εἰσόδηχ ὀλόενα καὶ περισσότερων μεγαλογράμματων σημειών στόν μικρογράμματο ρυθμό. Ὁρισμένα γράμματα μεταβάλλονται ἀπό μικρά σε κεφαλαῖα, είτε γιατὶ ἡ κεφαλαιογράμματα χρησιμοποιάτων παράλληλα στὶς ἐπικεφαλίδες καὶ τά λειτουργικά βιθιά είτε ἀπό ἐπιδράση τῶν προτύπων ποὺ μεταχαρακτηρίζονται καὶ ήταν ἀντίθετα στὴν ἀντι-

στοιχη τῶν ἔγγραφων. ὥστε νά προθληματίζει ἄρκετα τούς ειδικούς κατά τη διάκριση τῶν ἑξεικιτικών της σταδίων. Οι παλαιογράφοι οπό τόδιώ και στο ἔξη μαλούν για μάρκες γραφων, στις οποίες φαίνεται διάτοπη συγκεντρώνωνταν χαρακτηριστικές ἐνοποιητικές λεπτομέρειες. Ἡ Follietί μιλᾶ για τύπους οπως «παλαιά στρογγυλή», «παλαιά ἐπιμήκη», «σύντομη γραφή» κτλ. ὁ Ingouί για γραφή bouleutē (γραφή με στολίδια κουκίδες στις κεραίες τῶν γραμμάτων· ὁ Hunger για γραφή Perlenschrift, γραφή στής οποίας τό εἰκονιστικό σύνολο δεσπόζουν οι κανόνες τοῦ μέτρου καὶ τῆς κοινῆς ἐμφάνισης, ἐνώ τὰ γράμματα, στρογγυλά, δένονται μεταξὺ τους σάν κόμποι μαργαριταριών σε περιδέραιο (εἰκ. 19, 20, 21).

Ἡ στροφή πρός τὴν ἔρευνα τῶν χειρογράφων πολλῶν μνηστηρῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας πού ἀπλύνονται ἀπό τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ μεγάλα μοναστικά κέντρα τοῦ Σινά, τῆς Βίθυνιας καὶ τοῦ Ἀγ. Ὁρους, τὶς περιοχές τῆς Κύπρου καὶ τῆς Παλαιστίνης ὡς τὴν ἀπομακρυσμένην περιοχή τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἔδωσε τὴν εύκαιρια στοὺς μελετεῖς νά ανακαλύψουν καὶ να προσδιορίσουν ἀντιγραφικά κέντρα καὶ τύπους γραφῶν μὲ ξεχωριστές τεχνοτροπίες ἀποκλίσεις. Ἡταν φυσικό νά καλλιεργεῖται στά κέντρα τούτα ὁ ιδιαιτερος τρόπος γραφῆς πού συνήθωσαν πριν τὴν ὀνομασία του ἀπό τὸν τόπο προέλευσης (τύπος γραφῆς Μονῆς Προδρομοῦ τῆς Πέτρας, Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν, Κυπριακῆς Bouclée, Ὑδρούντηνος, Ρηγιανός, Μονῆς Grotta Ferrata). Δέν ἀφίνει δύμας ἀδιάφορο τὸ μάτι μάτι ιδιότροπη γραφή ἐλληνοταϊκοῦ τύπου πού χαρακτηρίζεται ἀπό τὴ σχηματοποίηση τοῦ συμπλέματος ερ στὸ περιγράμμα ἐνὸς κιοσθόφιλου, μά γραφῆ πού ὄνομαστη γί αὐτὸς γραφή τοῦ «ἀσσο πίκα». Ὁ καθηγ. Λίνος Πολίτης ἐπισήμανε πρώιμους χαρακτήρες αὐτοῦ τοῦ τύπου τῆς γραφῆς σέ σιναϊτικό φύλλο παλιμπίστη κόδικα «προστούδικης» γραφῆς.

Στόν 13ο αἰώνα διαπιστώνεται μά ξαφνική μεταβολή ἔκει πού τὸ μάτι συνηθίζει τὴν ὥραια, κομψή, στρογγυλή καὶ τονισμένη γραφή τῆς προσγεύμενης περιόδου διεισδύεται ἐκπλήκτο μπροστά στά μικρά «κολυθογράμματα» πού συγκροτούν ἔνας γραφῆς βιαστικής ἡ οποία τοποθετεῖ τά γράμματα τῆς στριμωμένα πάνω στὸ χαρτί, θαρρεῖς καὶ θέλει νά ἐκμεταλλευτεῖ καὶ τόν παραμικρότερο ἐλεύθερο χώρῳ (εἰκ.

22). Δέν είναι ἀσχετο τό φαινόμενο μέ τις οικονομικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς, τὴν ἀλλαγή τῶν κέντρων ἐμπορίου τοῦ χαρτοῦ καὶ μέ τὴν ἀπόρριψη τῆς πολυτελείας τοῦ χειρογράφου ἀπό τοὺς φτωχοὺς γραμματικούς τῆς ἐποχῆς. Γεννιέται ἡ φιλολογική γραφή τῆς ἐποχῆς, εὔκολη γραφή μέ ἀκανόνιστο σχῆμα γραμμάτων, μέ πλήθης ἀπό δραχμαγραφίες. Είναι ἡ γραφειοκρατική μικρογράμματη (δημοτική) γραφή πού ἐμφανίζεται, ἐκτός ἀπό τὸ χώρο τοῦ βιθλίου, καὶ στὰ δημόσια ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς. Μόνο ἡ γραφή τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων θά διατηρήσει τὴ συντριπτικότητά της καὶ τά μεγάλα, στρογγυλά γράμματα, γά να διαδέχεται εύδιάκριτα κι εύκολα ἀπό τούς ἐκκλησιαστικούς λειτουργούς.

Στό δεύτερο μισό τοῦ 13ου αι., μαζί με τὴν κατεύθευτην τῶν πραγμάτων γιά τὴ βυζαντίνη αὐτοκρατορία σταθεροποιεῖται ἡ «ἀεικήνη» γραφή. Δημιουργύναται ἔνα κανονιστικό υφός, τὴν ἀνιστροφόγυλη γραφή (Fettauge), πού πήρε τὴν ὀνομασία της ἀπό τὴ σχεδιαστική παρουσία τῶν γραμμάτων της: «Ἄλλα μεγάλα, ψηλὰ καὶ πολὺ ἐλεύθερα κι ἀλλὰ μικρά καὶ μαζεμένα, δίνουν τὴν ἐντύπωση τῶν ἀντιθέσεων πού δημιουργούνται ἀνάμεσα στὶς προσπάθειες γά ἐπιδειξή ἀπό τὴ μιά καὶ συγκρατημένο καὶ συστολή ἀπό τὴν ἄλλη (εἰκ. 23).

Ἡ μετάθαση ἀπό τὸν 13ο στὸν 14ο αι. συμβαδίζει μέ τις πρώτες κινήσεις πρός τὸν δημιούργον μνηστηρίου ἀποτελεῖ γιά τὸ βυζαντίο ἡ περίοδος αὐτῆ μά πρώην ἐδήλωση τῶν κατοικιῶν ἀνάτηψης πού ἐκφράζονται μέ τά ἐνδιφέροντα γιά τὴ μελέτη τῶν κλασικῶν ἔργων καὶ τὴν ἀπόκτηση χειρογράφων τους. Τὸ φαινόμενο ἐπεράσει τὸ διαμόρφωση τῆς γραφῆς τῶν κοινωνικῶν χειρογράφων — μά καὶ τὰ ὦρητεκτικά χειρόγραφα ἐξαρτώνται ἀπό τὰ παλιότερα καλλιγραφικά πρότυπα τῆς συντριπτικής γραφῆς — καὶ κατ ἐπέκταση τὴ γραφή τῶν ιδιωτικῶν ἔγγραφων (εἰκ. 24, 25). Στούς ούμαντιστικούς κύκλους τοῦ βυζαντίου ἡ ἀντιγραφή τῶν κλασικῶν κεμένων είναι πολλές φορές ἐργα τῶν ιδιων τῶν λογίων, πού μεταγγίζουν στὴ γραφή τοῦ στὸ στῦλη τῆς ἐπισευμένης δημοτικῆς γραφῆς τῶν ἔγγραφων, μά καὶ οἱ πρωσποτικες αὐτές (διωταί ὁ Μάξιμος Πλανούδης ἡ ὁ Δημήτριος Τρικλίνιος) δεν ἐνδιφέρονται παρά γιά τὸ περιεχόμενο τῶν χειρογράφων καὶ τὴν παιδεύτικη το σημασία. Βρισκόμαστε μπροστά σὲ

γραφῆ. Ἡταν φυσικό νά δημιουργούνται διλήμματα ἐλλογῆς στὸν γραφέα καὶ νά ἐπηρεάζεται ἡ κομψότητα καὶ ἡ κίνηση τῆς γραφῆς ὁ νέος ρυθμός τῆς μεικτῆς μικρογράμματης γραφῆς θά ἐπικρατήσει γιά μιά περίπου ἐκανονιστικά, καλύπτοντα σχεδόν τὸ διάστημα ἀπό τὰ μέσα τοῦ 10ου ὡς τὰ μέσα τοῦ ἐπόμενου αἰώνα. Ἡ εὐελιξία τῆς μικρογράμματης γραφῆς παρουσιάζει δύο διακούστους τύπους στὴν περίοδο αὐτῆ: α) Τὴν ὄρθια καλλιγραφική πού δρίσκεται κοντά στὴν καθαρή μικρογράμματη γραφή τοῦ 9ου αἰώνα καὶ εἰσάγει τὰ μεγαλογράμματα σημεία Ε καὶ Η καὶ β) τὴν καλλιγραφική μέ κλιση γραφῆ, ἡ οποία θ' ἀποτελεῖται τῇ βάσῃ γιά τις μετέπειτα ἐξελικτικές τάσεις τῆς μικρογράμματης. Μέ τό τέλος τῆς προηγούμενης περιόδου, ἡ γραφή τυποποιεῖται δύο καὶ περισσότερο στὴν ἐφαρμογή της, εἴτε στὴ μορφή τῆς μικρογράμματης τῶν βιθλίων εἴτε στὴν ἀντί-

μιά πολύτροπη άνθηση πού αύξανει τούς τύπους, καθώς ό χαρακτήρας γραφής γίνεται λίγο πολύ προσωπική ύπόθεση τού αντιγραφέα ή της σχολής του, και πού, για λόγους εύκολιας, οι παλαιογράφοι δύναματιζούν κυρίως με προσγραφές σε βιβλιογραφικά έργαστρα, που έπιστρηματίνεται λειτουργία τους σ' αύτή την έποχη (γραφή Πλανούδη, τύπου Μετοχής, τόν "Οδηγών κτλ.), κέντρα πού προσπαθούν νά κρατήσουν όριμενους λίγο - πολύ σταθερούς δικούς τους κανόνες.

Ό επόμενος αίώνας, ό τελευταίος της ιστορικής διαδρομής του Βυζαντίου, χαρακτηρίζεται από μια γενικότερη απάτεια τών πραγμάτων σε πολλούς τομείς της βυζαντινής κοινωνίας, ώστε λεγε κανείς πώς ή γάγνια γιά την τύχη τού βυζαντινού κράτους μεταγγίζεται και στίς έκδηλώσεις της πενυματικής ζωής, μέ απότελεσμα νά μεγαλώνει ή διάλυση τών δραστηριοτήτων και ή παρακμή. Παρόμοια φαινόμενα παραπομνούνται και στη γραφή (εικ. 26). Η διάλυση εύνοούσε τήν ποικιλία τών μορφών και τή διαφοροποίηση. Ένα πενυμά απέιθερχαίς παραύλιει κάθε προσπάθεια νά κρατηθούν οι κανόνες πού έπειδηδόλλαντο τό μέτρο, τήν εύκρινεια και τήν άναπονή τών γραμμάτων στό δρόμο τής γραμμῆς ή τής ένοπλης τους. Μόνο ή γραφή τών χειρογράφων με θρησκευτικό περιεχόμενο άντιστέκεται στούς καταυτικούς ρυθμούς τών διαφόρων τραπεζικών χαρακτήρων, διατηρώντας τήν προσήλωση της στό καθαρότερο γράμμα. Οι καλλιγραφικές σχολές ώστοσο πού καταρίζουν έπαγγελματίες άντιγραφείς κωδίκων, γιά νά άσκησουν τήν τέχνη τους στα πλαίσια τής άνταγνωστικής ζήτησης τής παραγωγής τους, θά προσπαθήσουν νά βελτιώσουν την τρέχουσα "φλογογυμή γραφή τού 15ου αι. αί και η έποχη έξακολουθει νά εύνοει τή ζήτηση τών κλασικών κειμένων πού φουντώνται πλέον στη Δύση. Λιγο άργότερα από τή σύγχρονη ποικιλόμορφη γραφή τού 15ου αι. θά κάνουν τήν έμφασή τους τά πρώτα τυπογραφικά στοιχεία. Τό σταθερό πρότυπο βελτιώνεται, γιά νά έπιβλεθει άργυρότερα άριστικά. Ή γραφή τών βιβλίων ώστόσο δεν θά άνακοψει τήν πορεία τής χειρογραφής που θά καλλιεργηθει και στούς δύο έπομενους μεταβυζαντινούς αίώνες, γιά νά μπει τελικά στο κανάλι της γνωστής διαμόρφωση, στήν άνάγκη και τή δοκιμασία της καθημερινής χρήσης.

Βιβλιογραφία

Βασικά και χρήσιμα στην ελληνική βιβλιογραφία μπορει νά βεβαιωθούν και τά διάλογα την ίδια:
Α. ΠΟΛΙΤΗΣ: Οδηγός καταλόγου χειρογράφων. Αθήνα 1961.
E. G. TURNER: Ελληνικοί πόμποι (μετάφραση Γιώργος Μ. Παρδούλου), Αθήνα 1981.

D. L. REYNOLDS - N. G. WILSON: Αντιγραφες και φιλόλογοι (μετάφραση Ν.Μ. Παναγιωτάκη). Αθήνα 1981.

Επίσης τά λευκάκια:

A. KOMMINK: Πίνακες χρονολογημένων ποιημάτων κωδίκων, Αθήνα 1968 (Μ. Ναουμίδης).

Μεταβυζαντινό Μπενάκη, Συλλογή χειρογράφων, δάκια αίνιξ ελληνικής γραφής (9ος-19ος αι.). Εισαγωγή - Κείμενα Αγαμέμνονος Τολελίκη, Αθήνα 1977.

B. BARBOUR Ruth: Greek Literary Hands AD 400 - 1600. Clarendon Press, Oxford 1981.

* Γιά τη βυζαντινή γραφή παραπέμπει γενικά στό διάλογο έχειριδίου ελληνικής Παλαιογραφίας με χρονολογή σεριά.

B. DE MONTAUCON: Palaeographia graeca. Paris 1708.

W. WATTENBACH: Anleitung zur griechischen Paläographie. Leipzig 1891.

V. GARDTHAUSEN: Griechische Palaeographie. 2 τόμοι, Leipzig 1911-1913.

E. M. THOMPSON: An Introduction to Greek and Latin Palaeography. Οδηγόςριο 1912 (ελληνική μετάφραση Στ. Λάμπρου, Αθήνα 1913).

A. MENTZ: Geschichte der griechisch - römischen Schrift. Leipzig 1920.

W. SCHUBART: Griechische Palaeographie. Mönch 1925.

P. MAAST: Griechische Palaeographie, από A. GERKE - E. NORDEN. Einleitung in der Altertumswissenschaft. Bd. I. Heft 9. 3. Aufl. Auerstädt 1927. σελ. 69-81.

A. ΖΙΓΑΝΗΣ: Ιστορία της ελληνικής γραφής. Θεοφανίκη 1934 (8 έδρανη στην οερά -βυζαντινό Κείμενο και Μελέται- όρ 12. Θεοφανίκη 1974).

M. NORSA: La scrittura litteraria greca dal sec. IV a. C. all' VIII d. C. Φωτεινός 1939.

R. DEVREESSE: Introduction à l' étude des manuscrits grecs. Papéis 1954.

H. HUNGER: Studien sur griechischen Paläographie. Bützow 1954.

A. DAIN: "Paléographie grecque", στόν τόμο L' Histoire et ses méthodes (Encyclopédie de la Pléiade), Papéis 1961. 522-552.

B. VAN DER WINGEN: Short Manual of Greek Palaeography. Λευτέντ 1963.

E. MIONI: Ελασσονή στην ελληνική ποιογραφία (μετάφραση Νικόλαου Μ. Παναγιωτάκη), Αθήνα 1977.

Βλ. άκουμα:

-Byzantine Books and Bookmen, a Dumbarton Oaks Colloquium. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1975.

-Actes du Colloque International sur la Paléographie grecque et byzantine. - Exé. Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1977.

L. POLITIS: Palaeographie et littérature byzantine et néo-grecque. London. Variorum Reprints 1975.

Σημειώσεις

Ως πίνακες πού καταχωρίζονται έδω προβρέχονται από τά δικόλωνα έργα.

Παυσανίου: Έλλαδος Περιήγησις. Αττική. Εισαγωγή, όποκατόλιθοι του άρχαιου κείμενου μετάφραση και σημειώσεις Ιστορικές, άρχαιολογικές, μυθολογικές Ν.κ. Δ. Παπασταθή, Αθήνα 1974, σ. 451 εἰς 279 (πτυν. 1).

*Αντίνοος Σινάδης, Ιστορία της ελληνικής γραφής, Θεοφανίκη 1934 (8 έδ. στην οερά -Βυζαντινό Κείμενα και Μελέται- όρ 12 τού Κέντρου Βυζαντινών Έρευνών, Θεοφανίκη 1974), σ. 202 εἰς 125 (πτυν. 2), σ. 211 εἰς 137 (πτυν. 3).

L. Lefort - J. Cochez, Album palaeographicum codicum graecorum minusculo literis saec. IX et X certo tempore scriptorum. Accedit quadam exemplis codicum saec. XI-XV. Louvain 1934, πτυν. 1 (πτυν. 1).

Eidōla Moni: Εισαγωγή στην ελληνική ποιογραφία (μετάφραση Ν. Μ. Παναγιωτάκη), Αθήνα 1977, πτυν. I (πτυν. 5), πτυν. II (πτυν. 6), πτυν. III (πτυν. 7), πτυν. VII (πτυν. 14), πτυν. XI (πτυν. 17).

P. Franchi de Cavalieri - I. Lietzmann, Specimina codicum Graecorum Vaticanicorum. Berlino - Αιγαίο 1929 (Έρξ. ονοτοστότητα 1967), πτυν. 1 (πτυν. 8), πτυν. 4 (πτυν. 10), πτυν. 5 (πτυν. 16), πτυν. 34 (πτυν. 22).

G. Cavallo, Ricerche sulla manuscilla biblica. Philologica 1967, πτυν. 84 (πτυν. 9), πτυν. 111 (πτυν. 12), πτυν. 113 (πτυν. 13), πτυν. 115 (πτυν. 15).

S. Kouyias: Ο Καισαρείας Αρέβας και τό έργον αύτου, Αθήνα 1913, πτυν. II (πτυν. 18).

E. Follier, Codices greci Bibliothecae Vaticanae selecti, Batiκανό 1969, πτυν. 33 (πτυν. 19), πτυν. 22 (πτυν. 20), πτυν. 42 (πτυν. 23), πτυν. 45 (πτυν. 24).

Μουσείο Μπενάκη, Συλλογή χειρογράφων. Δέκα αίνιξ ελληνικής γραφής (9ος-19ος αι.). Εισαγωγή - Κείμενα Αγαμέμνονος Τολελίκη, Αθήνα 1974, πτυν. 1 (πτυν. 21), πτυν. 23 (πτυν. 17), πτυν. 25, πτυν. 39 (πτυν. 18) (πτυν. 26).

Linos Politis, Nouveaux manuscrits grecs découverts au Mont Sinai. Scriptorum 34, 1 (1980), σ. 5-17, πτυν. 3 (πτυν. 11).

Byzantine Writing

The evolution of byzantine writing from the beginning to the end of the byzantine empire, that almost coincides with the invention of printing, is briefly surveyed in this article. First, the origin of the greek majuscule common writing, that of the attic inscriptions, is traced and the psychology that led to the formation of two types of writing, the official and the common, is detected.

The majuscule writing was developed from the statical form of the inscriptions to the biblical majuscule writing that remained in use until the 10th century. In the last phase of the evolution appeared the *odinata et inclinata* majuscule and the *odinale rotunda* majuscule writing of the Gospel. The minuscule writing appeared in the 8th-9th century. The phases and types of its evolution can be classified chronologically in three periods: from the 9th-11th, the 11th-13th and the 13th-15th centuries A.D.

Γιά τις συλλογές πανόμοιωτων χειρογράφων μεγάλων μεθιστοληγών, μικρότερων συλλογών καθώς και γιά τις φωτοτυπικές άνταρτηνων μεμονωμένων χειρογράφων θα, σχετική βιβλιογραφία στο διάλογο της Επίδιο Μονής. Εισαγωγή στην ελληνική ποιογραφία (μετάφραση Ν. Μ. Παναγιωτάκη), Αθήνα 1977, σ. 10.